

SZILÁGYI ADRIENN

„jutalmát adom fáradságuknak”

*A hivatali életpálya végén: nyugdíjak
a 19. századi Károlyi nagybirtokokon**„I will reward them for their Efforts” – At the End of a Career: Pensions on the
Large Estates of Károlyi in the 19th Century*

The focus of this study is on the retirement of officers of large estates and pension regulations. The pensions have increasingly become part of the career path and employer commitment. At the same time, pensions provided an economic incentive for officers to stay in office, on the other hand, ensured their loyalty to the landlords and their lifelong service. The social side of these measures is also evident, as they imply the provision of care for officers in case of illness or old age. In fact, the insurance also extended to the families of officers, as financial support was available to their surviving widows and orphans, even as the provisions became tighter and more restrictive. I based my analysis on the pension regulations issued by the Károlyi family at different times, and then analysed the evolution of pension payments on the basis of the family's joint treasury statements. It is clear that the maintenance and payment of pensions was, if not the largest, then a significant investment for the estate government. In later years, the landlords tightened the scope of eligibility precisely on the basis of the size of this expense, until by the second half of the 19th century the landlord had created a pension fund, obliging officers to contribute. Further afield, the employment relationship between large landowners and officers was now a regulated model between worker and employer, established and maintained by the estate government under private law.

Keywords: estate government, pension regulation, Károlyi family, 19th Century

A birtokkormányzat történetének egyik legjobban kidolgozott része a nagybirtokok személyi állományhoz kapcsolódik, hiszen a hivatali működéshez köthető különböző levéltári forrásokon keresztül könnyen kutatható. Bár nem tartozott

a kormányzat szakfeladatai közé a tiszti állomány kiépítése és fejlesztése, saját működési feltételeinek biztosítása érdekében kiemelt területet jelentett a hivatali életpálya vagy az ahhoz szükséges pénzügyi juttatások rendszerének kidolgozása.¹ Korábbi kutatásaimban már vizsgáltam a nagybirtokok szolgálatában állók fizetését, illetve az ahhoz kapcsolódó további anyagi természetű járandóságokat.² Ebben a tanulmányban viszont nem a fizetések kerülnek a középpontba, hanem a tisztek öregkori napjainak megélhetését biztosító nyugdíjak nagysága és az annak szabályozását lefektető, a nagybirtokokon egyre inkább terjedő tiszti nyugdíjszabályzatok. Ezek nemcsak abból a szempontból érdekesek, hogy a nyugdíjak a hivatali életpályák, hanem az „*úri kegyként*” kibocsátott nyugdíjszabályzatok révén a munkaadói kötelezettségvállalás részévé váltak.³

Következésképp a nagybirtokosok és a tisztek munkaviszonya immár a munkavállaló és a munkadó közötti szabályozott modellben történt, amelyet a birtokkormányzat a magánjog keretei között alakított ki és tartott fenn. A birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszony szabályozásáról szóló törvény csak 1900-ban született meg (27. törvénycikk). Az ekkor életre hívott állami szabályozás meghatározta a gazdatiszt fogalmát, lefektette a két fél közötti jogviszony alapjait, azaz egyértelműen elmozdulás következett be a tisztek fél évszázada tartó elismerésének és önrendelkezésének ügyében. Mindez persze az állam ellenőrző funkciójának megerősödését is jelzi, legalábbis a kvalifikált gazdatisztek felett. A törvény azonban az egyik legfontosabb és legrégebbi követelést, a nyugdíjak kérdését végül egyáltalán nem érintette,⁴ azaz a nyugdíjak szabályozása még ezt követően is a korábbi magánjogi keretek között maradt. Persze nem csupán a megléte, hanem a nyugdíjak szerepe is lényeges, az, hogy a tiszteknek milyen gazdasági motivációt jelentett, hogyan szolgálta a hivatali pályán való maradásukat, a hivatali ranglétrán való feljebb kapaszkodásukat, vagy a másik oldalról nézve, miként biztosította a nagybirtokosok felé való lojalitásukat, az élethosszig tartó szolgálatukat. Mind ezen felül ezen intézkedések szociális oldala is megmutatkozik, hiszen ez egyben az uradalmi gondoskodást feltételezi a tisztek betegsége és öregsége esetén. Sőt, a biztosítás a tisztek családjára is kiterjedt, hiszen az anyagi támogatás – még a szigorodó és egyre inkább korlátozó rendelkezések mellett is – vonatkozott a hátramaradt özvegyeikre és árváikra.

¹ Kállay 1980. 98.

² Kállay 1980. 116., 119. Kállay szerint a tisztviselők készpénzből és konvenciókból álló fizetése a középbirtokos nemesség felső rétegének a jövedelmét is elérhette. L. még Szilágyi 2015. 149–168., Szilágyi 2016. 239–240.

³ A kutatás természetesen nem előzmények nélküli. A nyugdíjak és annak szabályozását érintően l. még: Kállay 1980. 44., 96–99.; Oláh 1965. 506–516.

⁴ Kiss 2022. 278–279.

A továbbiakban röviden tárgyalom a nagybirtokok bürokratizálódási folyamatát és azon belül a tisztai rendszabályok alapvetéseit, főként a nagybirtokosok rendelkezésein keresztül érvényesítendő kizárólagosságokat és kedvezményeket. Majd a Károlyi család tagjai által jegyzett és különböző időpontokban kiadott tisztai szabályzatokon keresztül ismertetem a nyugdíjazás szabályozásának főbb pontjait. Végül a família közös birtokkormányzatának pénztári kimutatásai alapján tekintem át, hogy a nyugdíjak kifizetése ténylegesen mekkora igazgatási költséget rótt a nagybirtokosokra.

Bürokratizálódás: a kliensi rétegtől az alkalmazott agrárértelmiségi csoportig

A közép-európai nagybirtokrendszerek bürokratizálódásának lényege és célja többes volt: egyrészt biztosította annak működését, másrészt maximalizálta a gazdálkodás jövedelmezőségét, eredményességét, harmadrészt pedig racionalizálta az erőforrásokat. A nagybirtokosoknak persze nem a semmiből kellett a modern gazdasági bürokráciát kitalálniuk, hiszen az uradalmi utasításokat és rendszabályokat már meglévő elemek adaptálásával állíthatták össze. Az adminisztráció kiépítéséhez a birtokosok rendelkezésére álltak egyfelől a késő középkorban kialakult kereskedelmi ügyletek nyilvántartási és számviteli technikái, amelyek vagy az egyházi nagybirtokokon alkalmazott olasz tisztviselők közvetítésével, vagy a nemzetközi kereskedelmi központokban működő hazai kereskedőpolgárságon keresztül jutottak a nagybirtokokra. Másrészt kiindulópontot jelentettek a 16. századi váruradalmakban felhalmozódott szervezési tapasztalatok is, továbbá nem elhanyagolhatók a hadsereg ellátása, utánpótlása kapcsán szerzett ismeretek sem. Ebben a században tehát még nem, de a 17. század első felére már kialakult a nagybirtok igazgatásának egy bizonyos kánonja, amely a reformkorig alig változott. Ez tartalmazta a különböző számadások vezetésének kötelezettségét és ellenőrzését, az ehhez kapcsolódó leltárak elkészítését, annak bizonylatokkal történő alátámasztását, a kiadások és a bevételek vezetését. A szabályzatok arra is kitértek, hogy az esetleges hiányokért a tisztek saját vagyonukkal feleltek.⁵

A 18. századra újabb változás érhető tetten az uradalmi szervezet formálódásában, amely során a nagybirtokosok a familiárisok lazább, rugalmasabb, sokféle ágazó testületét egy szilárdabb hivatalnoki apparátussá gyúrták. Ezt a rendszert már nem (csak) a hűség és a bizalom fűzte össze, hanem a szerződés és a számadás kötelezettsége is.⁶ Az igazgatási alapok lefektetése, az uradalmi instrukciók

⁵ Vári 1990. 7–8.

⁶ Wellmann 1937. 684.

alkalmazása persze nemcsak egy szabályozott hivatalnoki szervezet kialakítását jelentette, hanem a normává formálódó hatalomgyakorlás egyik módját is. Azaz a mindennapi életben az uralmat elsődlegesen az igazgatás képezte, melynek leg-tisztább típusa maga a bürokratikus igazgatási testület volt. Ez utóbbi hivatalnokból állt, akik személyükben szabadok voltak, de rögzített hivatali hierarchiában helyezkedtek el, szakképzettségük alapján választották ki őket, munkájukért fizetést kaptak, valamint foglalkozásuk kijelölte hivatali előmenetelüket.⁷ Ilyen értelemben a nagybirtok – az első igazgatási instrukciók megszületésétől – bürokratikus uralmi formának is tekinthető. Ettől a pillanattól fogva ugyanis már sokkal nehezebb volt valamely uradalmi tisztviselő mások feletti uralmát vagy urával szembeni alávetettségét bármi másból, mint az írott rendelkezésekből eredeztetni. Ez tehát nem csupán szabályozottságot hozott az uradalmi szervezet életébe, hanem egyben az esetleges önállósodás gátja is lett. Valójában ezen a ponton kapcsolódott össze az igazgatás kiépítése és a bürokratikus hatalomgyakorlás lehetősége. Bár a nagybirtokok bürokratizálódása a 17–19. századokon áthúzódó folyamat volt, amelyet a szervezeti megoldások, az ellenőrzési technikák, a tisztí személyzet összeválogatása és érdekérvényesítése, valamint a külső keretfeltételek – törvények és megyei rendszabályok alkalmazása – alakítottak,⁸ ám a nagybirtokok igazgatási, vagy más szóval hatalomtechnikai eszköztára lényegében változatlan maradt.

Ez a rövid áttekintés is jól érzékelteti, hogy az úr–szolga viszonyon alapuló hivatali szervezet miként jutott el a rendszabályokra és utasításokra építkező szakapparátusig. Egyúttal az is világos, hogy a tiszték kötelezettsége és illetékessége jogszokásként, törvényi szabályozás nélkül alakult ki. A magánjog keretében formált szerződésekben és szabályzatokban a szolgálat immár körülhatárolt, tárgyiasult lett, nem a szolgálatteljesítő egész életét, hanem csak a kompetenciáján belüli, szabályok szerint zajló tevékenységi körét érintette. Alávetettsége sem az úr személyének, hanem a szervezet szabályrendjének szólt. Ezzel a gazdatisztek uradalmon belüli szerepe és funkciója is megváltozott: a kliensi rétegből egy alkalmazott agrárértelmiségi csoport vált.⁹ Ezek a rendszabályok a tiszték kötelezettségeit, a szolgálati ügyek elvégzésének ügymenetét, lényegében munkavégzésük jogi kereteit tartalmazták. Mindez persze nemcsak a nagybirtokosok, hanem a gazdatisztek számára is fontos cél volt, hiszen az általában szóbeli egyezségeen alapuló megállapodásokat az írásos szabályozás váltotta fel, amely a jogok és

⁷ Weber 1967. 73–74.

⁸ Vári 1990. 11–13.

⁹ Vári 2002. 61–62., 69. A tiszték alkalmazásának másik sajátossága nem az egyéni életük kockázataira hatott, hanem az egész csoport kollektív társadalmi helyzetét, a rendi társadalomban elfoglalt pozícióját befolyásolta. A szolgálati ügyekben ugyanis egyazon joghatóság, az úriszék bíraskodása elé került a nemesi és a közrendű születésű tiszt is. Tehát a gazdatisztek sajátos foglalkozási csoportként alkottak átmenetet a rendi társadalomszerkezetben.

a kötelezettségek mellett az alkalmazottak védelmét biztosító garanciákat is rögzítette. Sőt, munkavállalói szempontból olyan alapvető kérdéseket is beemelt, mint a munkakör pontos meghatározása, a felmondási idő és ennek feltételeinek tisztázása, a betegségi és rokkantsági járandóságok biztosítása, valamint a nyugdíjazás kérdése.¹⁰ Számunkra ez utóbbi a lényeges, hiszen a nyugdíjjogosultság – egységes jogi keretszabályozás hiányában – változó gyakorlat mellett működött, a földesúr által kidolgozott szabályok szerint létesített nyugdíjintézetek keretében.¹¹

A tisztai rendszabályok és nyugdíjszabályzatok legfontosabb pontjait a Károlyi családban fennmaradt szabályzatokon keresztül tekintem át. A Károlyiak ugyanis igen nagy gondot fordítottak gazdaságuk fellendítésére, amely két részre oszlott: egyfelől a feltételek megteremtésére, másfelől a gazdasági ágak fejlesztésére. Az első részből fakadóan egyedülálló módon megbecsülték uradalmi tisztjeiket és azt is tudták, hogy ez a fejlődés kulcsa. Ennek megfelelően hűséges embereket kerestek, igyekeztek megtartani és eredményes munkájuk elvégzésében inspirálni őket. Nagy jelentősége volt annak, hogy a Károlyi testvérek – István, György és Lajos – apjuk, Károlyi József (1768–1803) örökölt nyugdíjzatatási rendszerét megtartották és továbbfejlesztették, hiszen abban a tiszték a jövőjüket látták biztosítottak.¹² Mindez persze annak felismerése is volt, hogy a tisztai réteget motiválni szükséges, és önmagában a hasznosulást előíró utasítások nem elegendők. A figyelmük tehát egyre inkább az uradalmi tiszték felé fordult, és úgy gondolták, ha az ő helyzetük rendezett, akkor a nekik alárendeltké is, ami egyértelmű hatással bír a munka végeredményére. Ennek a felismerése tehát kulcsfontosságúnak bizonyult a szervezet működtetésében.¹³

„hogy az ördög heverve ne találjon titeket”¹⁴ – Tílalnak és kedvezmények a szabályzatokban

A Károlyi család birtokai az ország egyik legnagyobb méretű és egyben az egyik legszórtabban elhelyezkedő birtokkomplexumát képezték, ebből adódóan a legnagyobb szervezetséget is mutatták. Igazgatási gyakorlatuk a 18. század közepétől szilárdult meg és fejlődött tovább.¹⁵ A következőkben a Károlyi család fennmaradt

¹⁰ Kiss 2022. 274.

¹¹ Vári 2002. 68.

¹² A közös birtokkormányzat létrehozásáról és működéséről l. Szilágyi 2020. 1141–1164.

¹³ Buda 1997. 27–28., 117–118.

¹⁴ Idézi Vári 1990. 21. 62. lábjegyzet: „[...] *hogy pedig az ördög heverve ne találjon benneteket, heverésztékben divertáljatok ott a környéken és vigyázzatok s keressetek mésznek és faragni és malomkőnek való követ.*”

¹⁵ Vári 2004. 539–541.; Kállay 1980. 20., 22–24.

tiszti rendszabályai alapján ismertetem az egyes családtagok által különböző időpontokban jegyzett szabályzatok főbb közös vonásait.¹⁶ A rendszabályok alkotása, a „*heverés elleni küzdelem*” a Károlyi nemzedék tagjainak vissza-visszatérő törekvése maradt, hiszen ezzel kívánták elérni, hogy a drágán tartott gazdatiszti apparátust minél hatékonyabban használják fel.

Mindez tehát azt jelentette, hogy a tisztek minden idejüket és tehetségüket a földesúr érdekeinek előmozdítására voltak kötelesek fordítani. Ennek eredményeképp csak az adott nagybirtokosnál szolgálhattak, a másoknál vállalt munkavállalás tiltott volt. Ebben kivételt képeztek azon ügyészek, mérnökök, orvosok, akik rendszeres fizetés hiányában éves honorárium mellett teljesítették a nagybirtok körüli teendőiket. Emellett nemcsak a másoknál való szolgálat nem volt engedett, hanem a hivatali visszaélések és a gyanúsítások elkerülése végett saját jószágaikat is maguknak kellett kezelniük. Továbbá másoktól bérelni és azon gazdálkodást folytatni szintén nem volt engedélyezett számukra. Ezzel egybevégezően a számadás alá eső cikkekkkel való kereskedés is tiltott volt. Ha a terményeiből megtakarított felesleget mégis értékesíteni kívánták, akkor azt minden esetben az intézkedő tiszt tudomása mellett tehették meg, aki külön adminisztrálta azt. A nagybirtokos tehát a legszigorúbban tiltotta, hogy birtokainak bármilyen jellegű vagyont és készletét kölcsönrel terheljék a tisztek. Ezenfelül a rendszabályok kitértek a szabadság napjainak számára is. A tiszteknek a hierarchiában elfoglalt helyük szerint határozta meg a földbirtokos a távolmaradás hosszát, amelyet természetesen előzetesen engedélyeztetni kellett.

A földesúr még ezen túlmenően is jó néhány területen fenntartotta magának a kizárólagos cselekvés jogát. Többek között ilyen volt a házasság engedélyezése és tiltása. „*Az általam kiadandó házassági engedély engedélyezési jogát azért*

¹⁶ P 416. Károlyi Gyula (1871–1947) 4. csomó. Tiszti rendszabályok és nyugdíjrendszer a Károlyi uradalmakban (1829–1902). Ez a csomó a következő szabályzatokat tartalmazza: Nyugdíj rendszabályok. Pest, 1829. március 14. Károlyi György. Tiszti rendszabályok, melyek az összes birtokaimban lévő tisztviselőimnek egymás közti viszonyait, függőségét és kötelességeit körvonalazzák. Pest, 1869. december 31. Károlyi György. Rendszabályok. A nagykárolyi kerület erdészeinek a mezőgazdászattól való elkülönülés tárgyában. Pest, 1871. november 26. Károlyi Gyula. Nyugdíjrendszer. Budapest, 1879. december 1. Károlyi Tibor. Összes birtokaimban megállapított tiszti és számviteli rendszabályok. Eger, 1879. Károlyi Gyula. Gazdászati rendszabályok. Tiszti rendszabályok. Budapest, 1880. február 21. Károlyi Tibor. Összes birtokaim megállapított tiszti nyugdíjrendszabály. Budapest, 1881. március 12. Károlyi Gyula. Károlyi Sándor 1872. januári 1-jén kiadott birtokigazgatási utasítását – Tiszti rendszabályok melyek összes birtokaimban lévő tisztviselőknek egymás közötti viszonyait, függését és kötelességeit körvonalazzák címűt – Fehér György közli. A rendszabály az Országos Széchenyi Könyvtár kisnyomtatványai között található. (OSZK kisnyomtatványok D 1391. [1–16.]) Fehér 2019. 68–71. Ez a szabályzat válthatta fel a korábbi, a Károlyi testvérek 1827-es osztályegyezsége alapján született birtokigazgatási rendszert, és ez a tiszti utasítás szolgált alapul az elkövetkező évtizedekben, de legkésőbb Károlyi 1906-ban bekövetkezett haláláig. L. még Kállay 1980. 60.

*tartom fenn magamnak, hogy tisztviselőim családi viszonyaiban az erkölcsös életet előmozdítsam és a magamra vállalt anyagi teher (nyugdíj) elfogadásánál ellenőrzési jogomat érvényesítsem. A fenti elvekkkel nem ellenkező házassági kérvényeket kifogás alá nem veszem.*¹⁷ – írta Károlyi Gyula 1881-ben megfogalmazott szabályzatában. Persze az erkölcsös magaviselet nemcsak a tisztekre, hanem azok özvegyeire is vonatkozott, azaz a nyugdíjak megítélésének ugyanúgy előfeltétele volt az ő erkölcsös és példás magánéletük is.¹⁸ Gondolhatnánk, hogy a földesúr azért tartotta fenn magának a házassági engedély megadásának jogát, hogy tisztviselői családi viszonyaiban az erkölcsös életet előmozdítsa. Bizonyosan erről is szó lehetett leginkább azonban mégis azért tette, mert a magára vállalt anyagi teher – jelesen a nyugdíj – elfogadásánál ellenőrzési jogát kívánta érvényesíteni. Ennek következtében az ezen elvekkkel ellenkező házassági és özvegyi kérvények elutasításra kerültek. Tehát a birtokos végeredményben ellenőrizte tisztjei magánéletét és tisztos magaviseletet várt el tőlük.¹⁹ Összeségében a nagybirtokos megkívánta tisztviselőitől, hogy feladatukat és kötelességeiket kellő hűség mellett végezzék, javait gyarapítsák, és ezzel együtt több területen fenntartotta az engedélyezés és a tiltás jogát.

A korlátozó rendszabályok mellett viszont arról sem szabad megfeledkezni, hogy annak, hogy valaki helyet kapjon a birtokkormányzatban, előzetes feltétele volt a szakmai képzettség. Ennek költségei és fáradságai viszont a tiszti állásra aspirálókra hárult. A hivatalba bekerült tisztek – harmóniában a munkaadók elvárásaival – már segítséget kaptak önképzési törekvéseikben, hiszen használhatták a földesúr könyvtárát, vagy épp külön nekik rendeltek könyveket. Bár a szakmai képzés lehetőségei ténylegesen szűknek mondhatók, a tiszti állomány a kor mércéjével műveltnek számított. Ám az ismeretszerzéshez a legfontosabb lehetőséget a munkaadó azáltal nyújtotta, hogy a nagybirtokokon főként a hierarchia alsóbb szintjén lévő személyzetet, de kisebb mértékben a tiszteket is tudatosan váltogatta az álláshelyek között. Ez egyrészt azt segítette, hogy a fiatal tisztjelöltek különböző táji adottságokat és gazdálkodási rendszereket ismerjenek meg, azaz ilyen értelemben ez a képzés eszköze volt. Másrészt viszont azt is szolgálta, hogy a két-háromévente áthelyezett tisztek helyi kapcsolathálói szétszakadjanak, és új emberek kerüljenek be az összeszokott apparátusi körbe. A rotáció azonban nemcsak a különböző ismeretek megszerzését jelentette, hanem egyben „szocializálta”

¹⁷ MNL OL P 416. 4. cs. Budapest, 1881. március 12-én Károlyi Gyula által kiadott szabályzat 25 §-a.

¹⁸ MNL OL P 416. 4. cs. Pest, 1829. március 14. Károlyi György V. pont „Továbbá csak a jó erkölcsű, példás életet élő, tisztességes magaviseletű özvegy kaphat pensiót.”

¹⁹ Kállay 1980. 101. Esterházy Miklós udvari rendtartásában például az első helyen szerepelt a tisztek naponkénti miselátogatása. Az Esterházy hercegi bizottság még azt is megtiltotta, hogy tisztviselői az uradalmat elhagyják. A tatai és a gesztesi uradalom is nagy gondot fordított a magánélet ellenőrzésére.

is a tiszteket a csoportlojalítások hálójában, de sok esetben még így sem nem tudta betölteni az ellenőrzés vagy a visszaélés megakadályozásának lehetőségét.²⁰ A képzéstámogatás nem csupán a saját oktatásukat szolgálhatta, hanem az utódaik neveltetését is: a több gyermekkel rendelkező, városon kívül lakó tisztek például minden iskolai esztendőre kaphattak támogatást.

Ezek ismeretében a nagybirtokok tisztjei joggal támaszthattak igényt arra, hogy a korlátozásokkal elősegített és megkívánt hűségért, a saját költségükön megszerzett képzettségükért cserébe a földesúr támogassa életpályájukat, segítséget nyújtson idős korukban és betegségükben, valamint támogatásban részesüljenek családjukkal együtt. Természetesen a hűség legfőbb biztosítéka a fizetés volt, amelynek és egyéb járandóságoknak a nagyságát beosztásuk, szakképzettségük és a nagybirtokban elfoglalt helyük határozta meg. Persze arra is bőven lehet példát találni, hogy a szolgálattevők nagyobb teljesítményét, vagy a szokásosnál jobb minőségű terméket produkáló igyekezetét a rendes járandóságokon felül is díjazta a nagybirtokos. Továbbá több esetben az is kimutatható volt, hogy a hasonló munkakört betöltő megyei tisztelnél magasabb fizetést kaptak a nagybirtokos szolgálatában állók.²¹ Az esetleges magasabb fizetések és egyéb jutalmak mellett azonban további gazdasági motivációt jelenthetett a nyugdíjbiztosítás. Épp ezért nagy versengés lehetett – a tilalmak mellett, vagy azok ellenére is – a nagybirtok-kormányzat állásaiért.

„Ők javamra és hasznomra híven szorgalmatoskodjanak, és jutalmát adom fáradtságuknak”

A tisztek nyugdíjjogosultságának valamilyen jogi keretszabályozása egyre inkább terjedőben volt és állandósult a tisztek és a földesurak között.²² Ez rögzítette az uradalmi gondoskodást, miszerint a földesúr öregség, betegség és elhalálozás esetén is biztosítja tisztjeinek és családjaiknak a megélhetést. A nagybirtokosok azonban a biztosítás mellett a jutalmazást és az ösztönzést is látták a nyugdíjak kiosztásában, amelyért cserébe a tiszteknek kitartónak, szorgalmasnak és legfőbbképpen hűségeseknek kellett maradniuk. Károlyi György 1829-ben így fogalmazta meg ezt nyugdíjszabályzatának utolsó pontjában: *„Erről biztosítom és meg*

²⁰ Vári 2022. 66. A tisztek körében általános volt a latintudás, amit középiskolában szereztek meg. A Károlyi-birtokokon 1814 és 1818 között szolgáló azon 161 tiszt közül, akinek megmaradtak a személyi adatai, 150 biztosan tudott latinul, és mindössze négyen voltak, akik nem.

²¹ Szilágyi 2016. 239–240.; Kállay 1980. 102. Az uradalmi tisztek lényegében az uralkodó osztály középső vagy alsó rétegéhez tartozhattak.

²² Kállay 1980. 119. A tiszti nyugdíj első említése 1755-ben fordul elő az Esterházy hercegi hitbizományi szabályzatában.

*is nyugtatom tisztviselőimet. Nem várok hálát cserébe érte, de én is meg kívánom tőlük, amivel tartoznak. Ők javamra és hasznomra híven szorgalmatoskodjanak, én jutalmát adom fáradtságuknak. Hiszem, hogy ennél szebb, nagyobb és folyamatosabb ösztönt tisztviselőimre nézve nem is adhatnék.*²³ Évtizedekkel később Károlyi Gyula hasonlóan nyugtázta, illetve vezette fel az 1881. évben kiadott tisztviselő nyugdíjrendszabályt: „Jószágaim és vagyonom kezelésével megbízott tisztviselőim csak úgy fogják tevékenységüket hivataluk pontos betöltésére szentelni, ismereteiket, tapasztalataikat jövedelmeim és egyéb érdekeim képviselésére fordítani, ha nyugodt lélekkel nézhetnek a jövőjük felé, miszerint agg korukban vagy testi vagy lelki fogyatkozásuk esetén az élet anyagi gondjaitól ők vagy családjuk mentesítve van. Ez okból és édesatyámnak dicséretes példáját követve elhatároztam, hogy tisztviselőim részére nyugdíjat biztosítok [...]”²⁴ Ez a javadalmazás viszont kiadást jelentett a földesurak számára, épp ezért igyekeztek azt minél szigorúbb szabályok közé sorítani és a jogosultak körét szűkíteni. Mielőtt azonban feltennénk a kérdést, hogy ez mekkora terhet is rótt az uradalmi pénztárakra, az alábbiakban Károlyi György 1829-ben, Károlyi István 1835-ben és Károlyi Gyula 1881-ben kiadott nyugdíjszabályzatának főbb pontjait mutatom be.

Károly György 1829-ben kiadott nyugdíjszabályzata szerint három esetben jöhetett szóba a nyugdíj: 1. ha a tisztviselő negyvenévesi szolgálatát letöltötte és az egészsége megromlott,²⁵ 2. ha betegség vagy valamilyen természeti csapás miatt további szolgálatra alkalmatlanná vált, 3. ha saját maga vétken kívül esett ki hivatalából. Az első esetben tehát a tisztviselők maguk kérhették nyugdíjazásukat, a második és a harmadik helyzetben viszont saját akaratuk nem merült fel. Továbbá miután ilyenformán nem töltötték ki szolgálati idejüket, így nem részesülhettek a teljes nyugdíjösszegben sem. A nyugdíjukat értelemszerűen ugyanis annak függvényben számították ki, hogy mennyi időt töltöttek a nagybirtok szolgálatában. Ha a tisztviselő szolgálati ideje alatt elhunyt, akkor az özvegye azon nyugdíjostályba esett, amelybe elhalálása előtt a férje tartozott. Következésképp a hátramaradt házastársak oly módon és mértékben részesültek nyugdíjban, ahogy az az elhunyt tisztviselőnek járt volna. Ezenfelül külön kitételként szerepeltették a rendszabályban, hogy csak „jó erkölcsű, példás életet élő, tisztességes magaviseletű” özvegy kaphatott nyugdíjat. Amennyiben a tisztviselő özvegye is meghalt és árvákat hagyott hátra, akkor a nagybirtokos róluk is gondoskodott. Külön pont volt érvényben arra az esetre, ha már a nyugdíjban részesült tisztviselő hunyt el. Ilyenkor az özvegy a korábban megítélt nyugdíjnak már csak a felét kapta meg ugyanazon

²³ MNL OL P 416. 4. cs. Pest, 1829. március 14. Gróf Károlyi György. VIII. pont.

²⁴ MNL OL P 416. 4. cs. Budapest, 1881. március 12. Károlyi Gyula. Tisztviselő Nyugdíjrendszabály bevezetője.

²⁵ Oláh 1965. 443. A bélyei uradalomban szintén 40 évi szolgálat után járt teljes nyugdíj.

feltételek mellett. A szabályzat továbbá azt is kikötötte, hogy a nyugdíjban részesülő tisztek nem házasodhattak újra. Ha az adott tiszt mégis megnősült, akkor annak özvegye már nem számíthatott ezen pénzügyi támogatásra. Az özvegyekre hasonló korlátozás vonatkozott, hiszen ugyanúgy addig volt jogosultak erre a járandóságra, ameddig új házasságot nem kötöttek. Az előre nem látható helyzetekre a földesúr fenntartotta a döntés jogát. Végezetül két fontos szabályt kell kiemelni. Az egyik, hogy a nyugdíjat minden esetben az a birtokrész viselte, ahol utóljára szolgált az adott tisztviselő. A másik, hogy a szolgálati idő utáni „jutalom” csak a kötelességük és hűségük megtartása esetén lépett életbe, azaz bármilyen vétség bebizonyosodásánál sem penzióra, sem egyéb jutalomra nem számíthatott a tiszt.

Károlyi István Nyugpénzi Szabályzata (1835) hasonlóképp leszögezte azt, hogy a kedvezményezettek a tisztek, azok özvegyei és árvái. Azt is körülírta, hogy tiszt alatt a gazdaszoktól a főtisztig terjedő kategóriákat értette, akik munkájukból adódóan döntési és irányítási jogkörrel rendelkeztek. Az ennél alacsonyabb szintű kategóriákra, általában a végrehajtó munkát végzőkre tehát nem alkalmazta a szabályzatot – ők mindösszesen kegyelemkenyeret vagy végkielégítést nyerhettek. A juttatás elnyeréséhez ugyanúgy negyven évig kellett szolgálni, kivételes esetekben azonban harmincöt év is elegendő lehetett. Az özvegyek akkor részesülhettek nyugdíjban, ha a tisztek házasságukat Károlyi István engedélyével kötötték meg. De a szolgálati időszak előtti házasságkötéseket is elismerte a nagybirtokos, ha azt törvényesen – valamelyik egyház előtt – tették. A nyugdíj megállapítása szintén a szolgálati idő alapján történt. A férfiakkal szemben az özvegyeknek akkor is járt nyugdíj, ha férjük csupán tizenöt évnyi szolgálat után hunyt el. Sőt, az özvegyek temetési segélyt is kaphattak. Az árvák közül a fiúk 18 éves korukig a kétszeresét kapták annak, ami a lányoknak 16 éves korukig járt. Az árvák kiváló tanulmányok esetén előnyt élvezhettek az uradalmi alkalmazást illetően. A jogosultság elvesztésének okai között szerepelt a hűtlenség, a károkozás, a törvény elleni vétség, az önkéntes távozás, azaz a már elnyert penziót is el lehetett veszíteni. Károlyi István szabályzatában lefektetett pontokat így foglalta össze: *„Tisztjeimet, jövődöbeli sorsukra nézve, tökéletesen megnyugtatni kívánván: mindenki kezibe szándékom adni e Biztosítványt [...] Kölcsonös viszonyuknak alapját, az egyes Tisztviselőnek biztosságát, ezennel, rendíthetetlenül felépítvén, úgy reményilem: Tisztsegem háladatosságát, s a mi ebből természetesen következik: javaimra lelkes csüggedetlen közre munkálódását, tökéletesen megérdemlettem, tüskés pályának egy biztos jövődö nyugpontot állapítván. Úri kötelezettségemnek eleget tettem. Segítse Isten Tisztsegemet: az ez által reá viszonylag háromlott kötelességeinek, minden alacsony szenvedélyeknek elmellözésével, tiszta, és emelkedett lélekkel való, tellysítésére.”*²⁶

²⁶ Buda 1997. 119–121.

Az 1882-ben érvénybe lépett rendszabály az évtizedekkel korábbi nyugdíjszabályzatokhoz hasonlóképp határozta meg a jogosultak körét, valamint kiemelte az alkalmazás kizárólagosságát, amely láthatóan a tiszti rendszabályok általános jellemzője volt. Azaz továbbra is csak azok a tisztviselők részesülhettek nyugdíjban, akik a földesúr jószágainak és egyéb vagyonának a kezelésében részt vettek, rendszeres fizetéssel bírtak, és kizárólag az adott nagybirtok szolgálatában álltak. Ennek megfelelően – megegyezően a korábbi szabályozások pontjaival – nem tarthattak igényt nyugdíjra az uradalmi ügyészek, az orvosok és az egyéb uradalmi szolgálatban alkalmazott személyek, hiszen a kizárólagosság ezekben az esetekben nem állt fenn. A nyugdíj kiszabását a következő élethelyzetekben állapították meg: 1. ha a szolgálatban lévő tisztviselő állandó betegsége, testi vagy szellemi fogyatékosága miatt a hivatalos teendői sikeres teljesítésére képtelenné vált, 2. ha a tisztviselő alkalmazásának megszüntetését a földesúr érdekeiből következően szükségesnek látta, 3. ha a tisztviselő negyvenévi szolgálatát letöltötte. A nyugdíját elveszítette az a tisztviselő, aki az állomásáról önként lemondott, szolgálatában hűtlenséget követett el, a földesúr javaiban szándékosan kárt okozott, akit a magyar büntető törvények szerint szabadságvesztésre ítélték, vagy csődbe jutott. Láthatóan e későbbi szabályozás további korlátozásokat vezetett be, amelyek révén a tisztviselők eleshettek a végső jutalomtól.

A nyugdíj összegét egyfelől a szolgálati évekhez, másfelől az egyes hivatali állomások teljes nyugdíjösszegéhez szabva állapították meg.²⁷ Pontosítás és szűkítés ennél a pontnál is felfedezhető: a nyugdíjra ugyanis csak a tízéves letöltött szolgálati idő jogosított, rövidebb szolgálat esetén szóba sem jött ez a juttatás. Tíz év után a megállapított összegnek annyi negyvened része illette meg az egyént, amennyi időt a nagybirtok szolgálatban töltött. Az előző szabályozásokkal megegyezően tehát itt is negyvenéves szolgálat után járt a teljes nyugdíj. A szolgálati idő számításánál új elemként jelent meg a közös hadseregben vagy a honvédségnél töltött idő. Alapvetően ezt nem vették figyelembe a nyugdíj megállapításánál, illetve csak azon kivételt képező esetekben, amikor az adott tisztek hat hétnél nem hosszabb időt töltöttek hadgyakorlatban. Mindenesetre a negyvenéves szolgálati idő tartotta magát a század eleji és végi nyugdíjszabályzatban is, amely azt jelentette, hogy ha valaki 18–20 éves korában a nagybirtok szolgálatába állt, akkor 58–60 éves kora körül – a fenti feltételeknek megfelelően – válhatott jogosulttá a teljes nyugdíjösszegre. Az átlagéletkort tekintve vélhetően csak kevesek élvezhették öreg napjaikban a nagybirtok szolgálata után járó jutalmat.

²⁷ MNL OL P 416. 4. cs. Budapest, 1881. március 12. Károlyi Gyula. 7. §. Teljes nyugdíjösszegek a következők voltak: jószágigazgató 2400, tiszttartó, kerületi számvevő, erdőmester 1200, számtartó 1000, kasznár, parádi üveggyárnok 900, ispán 800, pagonyerdész 500, fényi főerdész 900, írnok 300, erdőszegéd 200 Forint.

A szabályozás a továbbiakban a nyugdíjképes tisztviselők özvegyeinek jogosultságával foglalkozott, ugyanis számukra a következő helyzetekben járt a пенzió: 1. ha elhunyt férjükkel törvényes házasok voltak, 2. ha házassági egybekelésük földesúri jóváhagyás mellett ment végbe, 3. ha az özvegy férjét el nem hagyta. A házasság engedélyezési joga tehát ezen a ponton ismét előkerült. Az összeg megállapításánál újfent korlátozó pontok olvashatók, hiszen az özvegyek a férjeik számára megállapított teljes nyugdíj felét kaphatták meg. Kivéve akkor, ha az elhunyt házastárs maga is kevesebb nyugdíjban részesült, mint az egész nyugdíjösszeg fele. Ha a tisztviselő a szolgálati idő alatt halt meg, akkor a hitvestársuk halálától számított egynegyed év múlva – halálzási negyed jogcímen – az elhunyt évi fizetésének egynegyedét kaphatta meg a hátramaradt házastárs. Ez azt is jelentette, hogy az az özvegy, akinek a férje a nyugdíj alatt halt meg, halálzási negyedre nem tarthatott igényt. A megözvegyült feleségek nyugdíjban úgyszintén csak addig részesülhettek, amíg elhunyt férjük nevét viselték. Ha újból megházasodtak – a korábbi szabályozás rendelkezése szerint – a nyugdíjukat elveszítették. A szülők nélkül maradt kiskorú árvák segélyben való részesüléséről egyfelől a földesúr saját maga rendelkezett, másfelől azon kiskorú árváknak, akiknek az apja szolgálati idő alatt halt meg, halálzási negyed volt kiadható.

A szabályzatban új elemként jelent meg a nyugdíjalap, vagy ha úgy tetszik a tisztek magánnyugdíjpénztára.²⁸ Károlyi Gyula a következő indoklással támasztotta alá a nyugdíjhoz való hozzájárulás beszédését: „*Minthogy a tisztviselőim részére biztosított nyugdíjjal magamra és örököseimre jelentős terhet róttam, méltányosnak találok, hogy ehhez a teherhez tisztviselőim is járuljanak hozzá.*”²⁹ Ennek megfelelően minden tisztviselő 1882. január 1-jétől két egymást követő évben a teljes nyugdíjösszeg 10%-át, utána pedig 5%-át volt köteles évente befizetni. Ezen kötelezettség alól az uradalmi írnokokat és erdészsegédeket oldotta fel tízévnnyi szolgálatuk betöltéséig, és majd csak ez idő után kellett a teljes nyugdíjösszeg 5%-át befizetniük. Azok a tisztviselők, akik e szabályzat életbe lépése után rangban és fizetésben előléptek, azoknak egy évig, a fizetéstöbblet után 25%-ot kellett fizetniük. Ezek a befizetések negyedévente utólagosan voltak teljesítendőek, méghozzá úgy, hogy a megbízottak a tisztviselők negyedéves fizetéséből a megállapított összeget levonták és a budapesti főpénztár jegyzékébe felvezették. A tisztviselők valódi fizetését tulajdonképpen a levonás után fennmaradt összeg képezte. Ezen hozzájárulás a következő esetekben szűnt meg: 1. ha a tisztviselő munkavégzése korlátozottá vált vagy elhunyt, 2. ha végkielégítéssel elbocsátották, 3. ha szolgálati kötelékéből kivált, 4. ha a földesúr vagy annak örökösei nem kívántak nyugdíjat

²⁸ Mérey 1962. 94. A Festetics család külön uradalmi nyugdíjalapot tartott fenn. Mérey Klára közlése szerint az alaptól 1814 és 1826 között 6%-os kamatra összesen 4000 Ft-ot adtak kölcsön.

²⁹ MNL OL P 416. 4. cs. Budapest, 1881. március 12. Károlyi Gyula 18. §.

megítélni az adott tisztviselőnek. A teljesített befizetések visszakövetelésére senkinek és semmilyen körülmények között nem adott jogot a szabályozás. A rendszabályban foglaltakat – hogy annak a földesúr a tisztviselői részéről is érvényt szerezzen – a tisztek aláírásukkal fogadták el. Ezáltal pedig kötelezőnek tekintették magukra, így azt meg nem támadhatták.

A különböző időpontokban megfogalmazott nyugdíjszabályzatok világosan rámutatnak arra, hogy a nagybirtokosok miként próbálták a jogosultak körét (tisztek, azok özvegyei és árvái), a szolgálati időhöz kötött nyugdíjak összegét minél pontosabban leírni és egyben szigorítani. A nyugdíj amennyire a jutalmazás eszköze, olyannyira a kiadási oldal egyik legfőbb tétele is volt. Ez utóbbit – bármennyire is a gazdasági motiváció részeként fogalmazta meg – már a tisztek fizetéséből levonva és hozzájárulásukkal kívánta fenntartani a nagybirtokos. Hogy ténylegesen mekkora költséget jelentett a nyugdíjösszegek kifizetése, és valójában kik és milyen arányban részesültek benne, ahhoz a továbbiakban a Károlyi család közös pénztárának kimutatását, kifejezetten a nyugdíjösszegekre vonatkozóan foglalom össze.³⁰

A szabályzatokon túl – a nyugdíjösszegek a pénztár kiadási oldalán

A nyugdíjösszegek teljesebb és pontosabb feltérképezéséhez több vizsgálat elvégzése lenne szükséges, hiszen ehhez érdemes az adott nagybirtok tisztii létszámát, az érvényben lévő fizetések és nyugdíjak rendszabását áttekinteni, valamint az egyedi tisztii életutakon keresztül a szabályzatokban foglaltakat és az érvényesülő gyakorlatokat is összevetni. Az alábbiakban tett megállapítások mindössze csak egy példát jelentenek a nyugdíjak kifizetése kapcsán felmerülő kérdésekre. Ehhez pedig a Károlyi család közös birtokkormányzatának pénztári kimutatását használtam.³¹ Ez alapján elemeztem, hogy a pénztár számára ténylegesen mekkora kiadást jelentett a nyugdíjak kifizetése, illetve valójában kik és milyen nyugdíjösszegben részesültek.

Az 1. táblázatban összegeztem az 1837. és az 1844. évben készült pénztári kimutatás bevételeit és kiadásait, valamint a kiadási oldalon összesítettem, hogy a nyugdíjak és a fizetések mekkora összeget tettek ki. Ezek alapján az látható, hogy 1837. és az 1844. esztendőben 20–30% körül mozgott a fizetésekre és a nyugdíjakra fordított összegek aránya a költségeken belül. Továbbá az is megfigyelhető, hogy a két tétel közül a nyugdíjak felé billent el a mérleg, azaz a fizetés és a nyugdíj egymáshoz viszonyított arányát tekintve az utóbbi körülbelül a kétharmadát tette

³⁰ A Károlyi közös pénztárról l. bővebben: Szilágyi 2022. 725–743.

³¹ MNL OL P 408. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Közös kormány.

ki. Következésképp, ha a fizetések és a nyugdíjak nem is a legnagyobb kiadási tételt jelentették, azonban mindenképp egy számottevő összegnek tekinthető a költségek között.³² Ennek ismeretében pontosan érthető a nagybirtokos azon álláspontja, hogy a pénztárak kiadásai között figyelemmel kellett lenni erre a költségtételre.

1837. évi pénztári kimutatás			1844. évi pénztári kimutatás		
	Forint	%		Forint	%
Bevétel	245 505		Bevétel	196 727	
Kiadás	345 376		Kiadás	195 669	
Maradvány	99 871		Maradvány	1 057	
Nyugdíjak	50 971	14,8%	Nyugdíjak	37 866	19,4%
Fizetések	23 002	6,7%	Fizetések	21 542	11,0%
Összesen		21,4%	Összesen		30,4%

1. táblázat: A Károlyi család közös pénztárának 1837. és 1844. évi kimutatása

A 2. táblázatban már azt vizsgáltam a két időmetszetben, hogy a nyugdíjkifizetések alapján milyen további következtetések vonhatók le. Ebben az összegző táblázatban tehát az 1837. és az 1844. esztendőre kibontottam, hogy a nyugdíjak hogyan oszlanak meg a birtokrészek között. Miután jelen elemzésben a Károlyi család közös birtokkormányzatának pénztári kimutatásairól van szó, ezért értelemszerűen ezen hivatali struktúrának a sajátosságairól kapunk képet.³³

Közös nyugdíjak 1837. évre						
	Birtokrészek	Összesen készpénzben (Ft)	Készpénz összesen (Ft)	%	Termények készpénzben (Ft)	%
1	Bécsben lakók	5 447	5 447	100%		
2	Pesten és Budán	12 473	12 473	100%		
3	Surány-Megyeri	1 515	989	65%	526	35%
4	Tóthi	3 046	650	21%	2 396	79%
5	Poroszlói	1 030	400	39%	630	61%
6	Radványi	48			48	100%
7	Alföldi	7 054	1 779	25%	5 275	75%
8	Nagykárolyi	20 355	10 780	53%	9 575	47%
	Összesen	50 968	32 518	64%	18 450	36%

³² Hasonló arányok figyelhetők meg a Harruckern-örökösök közös családi kasszájának kiadásait tekintve is. Összehasonlításként l. Szilágyi 2018. 163–170.

³³ A Károlyi közös birtokkormányzat felépítéséről és működéséről l. Szilágyi 2020. 1141–1164.

Közös nyugdíjak 1844. évre						
	Birtokrészek	Összesen készpénzben (Ft)	Készpénz összesen (Ft)	%	Termények készpénzben (Ft)	%
1	Bécsben lakók	4 560	4 560	100%		
2	Pesten és Budán	9 433	9 433	100%		
3	Surány-Megyeri	840	637	76%	203	24%
4	Tóthi	1 224	400	33%	824	67%
5	Poroszlói	914	400	44%	514	56%
6	Radványi	36			36	100%
7	Alföldi	4 206	4 206		n. a.	
8	Nagykárolyi	16 651	10 077	61%	6 574	39%
	Összesen	37 864	29 713	78%	8 151	27%

2. táblázat: A közös pénztár által kifizetett nyugdíjak az 1837. és 1844. évre

Ennek megfelelően a közös birtokkormányzathoz tartozó tisztek nyugdíját adminisztrálták itt, azaz a Bécsben, Pesten és Budán lakóknak, valamint a surány-megyeri, tóthi, poroszlói, radványi, alföldi és nagykárolyi birtokrészek egykori tisztviselőinek nyugdíjárandóságait. A közös birtokrészek mellett Bécs, Pest és Buda mindenképp magyarázatra szorul, azonban mindegyik adott és az apparátus felépítéséből levezethető. Bécsben az úgynevezett ágensek dolgoztak, akik egészen különleges feladatot láttak el. A nagybirtokkormányzatnak ugyanis szüksége volt bécsi, pozsonyi, budai információkra, amelyek a gazdálkodás menetét is befolyásolhatták. Ebből a célból Bécsben ügynököket tartottak a Károlyiak is, akikről idős korukban is gondoskodtak. Pesten és Budán a központi hivatali szervek – mint a joghatóság, a főpénztár vagy a levéltár – helyezkedtek el, tulajdonképp itt működtek a birtokkormányzat legfőbb és legnagyobb hatáskörrel felruházott intézményei. Ez egyébként a kifizetett nyugdíjösszegekben is megmutatkozik, hiszen a legnagyobb fizetéssel bíró tisztségek is ide kötődtek. Bécs, Pest és Buda után viszont egyértelműen a legkiterjedtebb és egyben a legnagyobb nyugdíjösszeg kifizetések a nagykárolyi birtokrészhez kapcsolhatók. A nyugdíjak regionális eloszlása mellett azt is érdemes volt összesíteni, hogy ezen juttatásokat milyen arányban adták készpénzben, illetve terményekben. Ez utóbbi átszámítását a hivatal végezte el, tehát annak értékét könnyen lehetett úgyszintén forintban kifejezni, és így az egymáshoz viszonyított arányukat megállapítani. E szerint 1837-ben a nyugdíjak – összesítve és forintban kifejezve – 64%-át készpénzben, 36%-át termények formájában kapták meg a nyugdíjazottak. Ugyanez az arány 1844-ben 78% és 27% volt, azaz ezek alapján úgy tűnhet, hogy a nyugdíjakat főként készpénzben folyósították. Az összesítés azonban egy fontos sajátosságot eltakar, méghozzá azt, hogy ez a megosztás birtokrészenként változó volt. Sőt, több uradalomnál terményekben rendezték

a nyugdíjakat és leginkább csak a központi hivatalok nyugdíjösszegei miatt regisztrálható a készpénzek felé elbillenő arány. Ez egyrészt az apparátus földrajzi helyzetéből adódott, másrészt – ehhez szorosan kapcsolódva – a hivatali szervezet adottsága volt. A központi hivatalokhoz kötődő nyugdíjasok (Bécsben, Pesten és Budán élők) ugyanis érthető módon csak készpénzben kapták meg a járandóságukat. A többi uradalomnál vélhetően a birtokrész bevételeit, a kisebb fizetések mellett nyugdíjba vonuló tisztek fizetéseit, valamint az adott év terményeinek árát figyelembe véve sokkal nagyobb szórást mutat az, hogy a készpénzt és a terményeket milyen arányban adták ki, illetve a terményeket milyen értékben számították át.³⁴ Az átszámításoknál egyértelműen látható, hogy egy-egy terméknek nem ugyanaz volt a szorzója, amely bizonyosan a terméshozamok és a piac alakulásával állt összefüggésben. Külön vizsgálat tárgyát képezhetné, hogy az adott évben és az adott uradalomnál mi volt az átszámítás szorzója, valamint éppen melyik termény bírt a legnagyobb értékkel. Úgyhogy ez esetben csak annyi állapítható meg, hogy a széna, a szalma, a sertés, a tűzifa, valamint a föld jelentette a legnagyobb értéket a termények között. Az összesítésekből továbbá azt is ki lehet olvasni, hogy melyek azok a főbb természetbeni járandóságok, amelyek mennyiségben és a készpénzben történő átszámítást követően bázisát képezték a nyugdíjagnak. E szerint a búza, a széna, a tűzifa és az óbor voltak a legjellemzőbb tételek.

Végül a 3. táblázatban azt tanulmányoztam, hogy ebben a két időpontban kik és milyen arányban részesültek nyugdíjban. Az összegzés szerint 1837-ben 126, 1844-ben pedig 90 fő kapott nyugdíjat. Ahogyan a nyugdíjak fizetésénél, úgy a nyugdíjban részesülők számában is három terület emelkedik ki: kisebb részben Bécs, Pest és Buda, nagyobb részben pedig a nagykárolyi uradalom, hiszen a jogosultak majd fele ebből a nagybirtokrészből került ki. Az, hogy a későbbi időpontban kevesebben kaptak nyugdíjat, illetve ebből következően kevesebb pénzt osztottak ki egyfelől adódhatott a jogosultak körének szűkítéséből, másfelől az ügyintézés átszervezéséből. Az elemzés további részéhez érdemes volt a nyugdíjban részesülők körét tovább bontani, így nőkhöz, férfiakhoz, árvákhoz és patronáltakhoz kapcsoltam a készpénzben kapott nyugdíjjárandóságokat. E szerint mindkét időpontban több nő kapott nyugdíjat, mint férfi, valamint csak néhány esetben fizettek árváknak és patronáltaknak. Az utóbbi ugyancsak kivételesnek számított, hiszen a Bécsben élő irgalmas barátoknak küldtek kisebb összeget. Annak ellenére viszont, hogy több nő kapott nyugdíjat, – kisebb összegeket lehetett regisztrálni melléjük. Ez egyfelől fakadhatott abból, hogy a nők fiatalabb korban kötöttek házasságot, ezért esélyesebb volt, hogy túléljék a szinte teljes élettartamukat

³⁴ Oláh 1965. 447. Oláh a naturáliák növekvő arányát – az 1840-es években – a termelő ágazatokból nyugdíjba kerültek nagyobb számával és körülményeivel – saját gazdaság, állattartás – magyarázza.

1837.		Nők	Összeg (Ft)	Férfiak	Összeg (Ft)	Árvák	Összeg (Ft)	Patronáltak	Összeg (Ft)	Összesen	Kézpénz (Ft)	Teljes összeg (Ft)
1.	Bécsben lakók	5	947	6	4 391	1	85	2	24	14	5 447	5 447
2.	Pesten lakók	6	2 225	10	8 662	2	1 550			18	12 437	12 437
3.	Surány-Megyer	6	609	3	380					9	989	1 515
4.	Tóth	0	0	2	650					2	650	3 046
5.	Poroszló	0	0	2	400					2	400	1 031
6.	Radványi	0	0	1	0					1	0	48
7.	Alföldi	16	1 439	9	340	1	0			26	1 779	7 058
8.	Nagykárolyi	22	6 938	6	1 100	1	0			29	8 038	15 345
	Király-Daróczi	2	40	2	250					4	290	736
	Muzsalyi	3	1 065	0		1	25			4	1 090	1 456
	Misztótfalusi	4	295	4	300					8	595	1 045
	Gyarmati	3	110	3	500					6	610	1 384
	Erdődi	3	157	0						3	157	386
Összesen		70	13 825	48	16 973	6	1 660	2	24	126	32 482	50 934
%		55,6%	42,6%	38,1%	52,3%	4,8%	5,1%	1,6%	7,4%		63,8%	
1844.		Nők	Összeg (Ft)	Férfiak	Összeg (Ft)	Árvák	Összeg (Ft)	Patronáltak	Összeg (Ft)	Összesen	Kézpénz (Ft)	Teljes összeg (Ft)
1.	Bécsben lakók	4	487	3	4 049			1	24	8	4 560	4 560
2.	Pesten lakók	6	2 416	6	5 767	1	1 250			13	9 433	9 433
3.	Surány-Megyer	3	287	1	350					4	637	840
4.	Tóth	0		1	400					1	400	1 224
5.	Poroszló	1	100	1	300					2	400	914
6.	Radványi	0		1	36					1	0	36
7.	Alföldi	15	3 847	5	359					20	4 206	n.a.
8.	Nagykárolyi	22	6 203	2	20	1	32			25	6 235	9 952
	Király-Daróczi	2	811	1	250					3	1 061	2 708
	Muzsalyi	3	1 065	1	300					4	1 365	2 221
	Misztótfalusi	2	175	1	11					3	186	341
Gyarmati	2	175	1	880					3	1 055	1 071	
Erdődi	3	157	0	0					3	157	357	
Összesen		63	15 723	24	12 722	2	1 282	1	24	90	29 715	33 657
%		70,0%	52,9%	26,7%	42,8%	2,2%	4,3%	1,1%	0,1%		88,3%	

3. táblázat A közös nyugdíjban részesülők 1837-ben és 1844-ben

szolgálatban töltő férjüket. Másfelől a szabályzatból is adódott, hiszen alacsonyabb összegekre voltak jogosultak a házastárs nélkül maradt feleségek. Sőt, az özvegyek nagyon gyakran nem is kaptak készpénzt, csak terményben utalták ki a penziójukat. Hogy mekkora volt az átlagnyugdíj? Az övegyeké átlagban 200 Ft, a férfiaké pedig 350 Ft körül mozgott. A legnagyobb nyugdíjakban egyébként – nem meglepően és a fentiekből is adódóan – a központi hivatalok egykori dolgozói részesültek, úgymint például Such Antal ágens 3.750, Posta Ferenc főfiskális 1.600, Wezerle János központi számvevő 750 Ft. Persze a nyugdíjak értékét akkor lehetne igazán megbecsülni, ha tudnánk, hogy az tulajdonképp mire is volt elegendő. De ennek érzékeltetéséhez mindösszesen azokat a szorzókat emelném be, amelyeket a termények átszámításánál használtak: 1 pozsonyi mérő búza 2–3, főzelék 4, szemes kukorica 2, cső kukorica 14–40, 1 öl széna 70–85, hízott sertés 20–25, szalma 18, 1 öl tűzifa 9–10, 1 icce óbor 14 krajcár. Bár nem merészkednék addig, hogy egy tisztviselői háztartás vásárlói kosarát megbecsüljem, de az némileg érzékelhető a szorzók alapján, hogy az átlagnyugdíjak nem voltak magasak.

Összegzés

A nagybirtokok hatékony működtetésének és a tisztviselők gazdasági motivációjának eléréséhez életre hívott nyugdíjszabályzatokban érdemes látni a nagybirtokosok gondoskodását, a tisztai életpályák biztosítását, valamint a magánjogon belül egyre körültekintőbb és szigorodó szabályok formálódását. Ennek köszönhetően a nyugdíj a munkadó és a munkavállaló közötti szabályozott munkaviszony állandó és fontos elemévé vált. Világosan látszik az is, hogy a birtokormányzat számára, ha nem is a legnagyobb, de meghatározó mértékű ráfordítást, vagy ha úgy tetszik befektetést jelentett a penziók fenntartása, hiszen az a tiszték hivatali szervezetben való benntartását, élethosszig tartó szolgálatát és lojalitásának megőrzését szolgálta. A későbbiekben azonban a nagybirtokosok a költség-tétel nagyságára hivatkozva egyre inkább szűkítették a jogosultak körét, mígnem a 19. század második felére a nagybirtokos – hozzájárulásra kötelezve a tiszteket – nyugdíjalapot hozott létre és immár közösen biztosították a tisztai életpálya jutalmát jelentő nyugdíjösszegeket.

Források

- MNL OL P 416. Károlyi Gyula (1871–1947) 4. csomó Tisztai rendszabályok és nyugdíjrendszer a Károlyi uradalmakban (1829–1902).
 MNL OL P 408. A Károlyi család nemzetségi levéltára. Közös kormány.

Felhasznált irodalom

- Buda 1997 = Buda Attila: Gróf Károlyi István élete. Újpest, 1997.
- Fehér 2019 = Fehér György: A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906. Budapest, 2019.
- Kállay 1980 = Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest, 1980. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai, III. Hatóság- és hivataltörténet 5.)
- Kiss 2022 = Kiss Zsuzsanna: Gazdatisztek egy átalakuló társadalomban. In: Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.): A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére. Budapest, 2022. 267–281.
- Mérey 1962 = Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848. Kaposvár, 1962.
- Oláh 1965 = A sárospataki és regéci uradalmak ipari üzemei a XIX. század első felében. Agrártörténelmi Szemle 7. (1965:4), 506–516.
- Szilágyi 2015 = Harruckern-örökösök közös vagyona mint az uradalmi és a megyei alkalmazottak illetményföldjei. Agrártörténelmi Szemle 56. (2015), 149–168.
- Szilágyi 2016 = Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében. Budapest, 2018.
- Szilágyi 2020 = A Károlyi család közös kormánya (1827–1877): Ügyviteli hálózat Hódmezővásárhelyen. Századok 154. (2020), 1141–1164.
- Szilágyi 2022 = Adósok és hitelezők. A Károlyi család közös kasszája a 19. századi kimutatásokban. Történelmi Szemle 64. (2022), 725–743.
- Vári 1990 = Vári András: A nagybirtok bürokratizálódása. Történelmi Szemle 32. (1990), 7–8.
- Vári 2002 = Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében. Szociológiai Szemle 12. (2002:2), 59–76.
- Vári 2004 = Vári András: Az uralom az uradalomban. Nagybirtokos, a gazdatisztek és a parasztok közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években. Századok 105. (2004:3), 539–600.
- Weber 1967 = Weber, Max: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1967. 73–74.
- Wellmann 1937 = Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. In: Emlékönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 664–714.